

Аляксей Шаланда
(Гродна)

Генезіс „Пагоні” — дзяржаўнага герба Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага

Паводле большасці вызначэнняў гербам называецца сімвалічная выява, якая перадаецца ў спадчыну і складзена паводле вызначаных правілаў. Галоўным элементам герба з’яўляецца геральдычная тарча. Калі яна адсутнічае, можна гаварыць толькі аб эмблеме пад якой, у сваю чаргу, разумеюць умоўнае або сімвалічнае выяўленне якога-небудзь паняцця ці ідэі. Гербы ўпершыню з’явіліся ў Заходняй Еўропе ў другой палове XII ст., таму ў ВКЛ, як і ў шэрагу іншых краін Сярэдняй і Усходняй Еўропы яны былі прадуктам імпарту. У сувязі з гэтым яны былі або цалкам запазычаныя з Захаду, або ўтвораныя ў выніку геральдызацыі. Пад апошняй мы разумеем працэс ператварэння пад уплывамі заходняй геральдыкі мясцовага эмблематычнага матэрыялу ў гербы.

У канцы XII — XIII ст. у Прыбалтыцы, у непасрэднай блізкасці ад Полацкага княства і літоўскіх зямель, спачатку ў Лівоніі, а пазней у Прусіі, з’явілася заходнеўрапейскае, пераважна нямецкае, рыцарства. Пагроза з іх боку была адным з фактараў, паспрыяўшых аб’яднанню старажытнабеларускіх і літоўскіх зямель у адзіную дзяржаву — Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае. Разам з тым, суседства з нямецкім рыцарствам спрыяла кшталтаванню ў ВКЛ рыцарскіх звычаяў і абавязкаў, формы аддзення і ўзбраення, уяўленняў аб рыцарскай годнасці і гонары. Заходнеўрапейская рыцарская культура несла ў асяроддзе беларускіх і літоўскіх феадалаў і пэўныя геральдычныя ўзоры. Заходнія геральдычныя

ўплывы пранікалі ў ВКЛ таксама праз Венгрыю, Польшчу, Мазовію, дзе гербы распаўсюдзіліся ў сярэдзіне XIII — сярэдзіне XIV ст. Знаёмства з геральдыкай і сфрагістыкай сваіх заходніх суседзяў, асабліва Тэўтонскага ордэна, спрыяла складванню ў ВКЛ у другой палове XIII — XIV ст. уласных геральдычных эмблем заходне-еўрапейскага ўзору. Да заходніх эмблематычных запазычанняў трэба аднесці шырока распаўсюджаныя ў сфрагістыцы феадальных вярхоў ВКЛ свецкія (партрэтныя) выявы князя на троне, на кані ці пешага. Разам з тым, трэба адзначыць, што ўнутры ВКЛ моцны ўплыў культуры рускіх земляў таксама адб’юся на пячатках феадалаў літоўскага і жамойцкага паходжання. Пра гэта сведчаць не толькі напячаткавыя рускія кірылічныя надпісы, але і выявы клеймавага і ўсходневізантыйскага тыпаў (пераважна выявы святых Праваслаўнай царквы). Такім чынам, можна вылучыць тры групы эмблем, якія распаўсюдзіліся ў ВКЛ у XIII-XIV ст.: 1) знакі-клеймы, 2) выявы ўсходневізантыйскага тыпу, 3) выявы заходне-еўрапейскага тыпу.

Як сведчыць пячатка „караля Літвы і Русі” Гедыміна (1316-1341), якую апублікавалі беларускія гісторыкі Г. Штыхаў і М. Ермаловіч, ён карыстаўся выявай коннага рыцара з дзідай¹. У канцы XIV ст. на пячатках вялікіх князёў літоўскіх Гедымінавічаў найбольш часта паўтаралася постаць вершніка з мячом ці дзідай. Працэс пераймання эмблем заходне-еўрапейскага тыпу ў канцы XIV ст. ахапіў таксама прадстаўнікоў іншых княжацкіх дынастый — Рурывічаў і так званых Даўшпрунгавічаў, якія мелі цесныя адносіны з пануючым домам ВКЛ. Не былі гэта яшчэ гербы, нягледзячы на тое, што можна прасачыць спадчыннасць вершнікаў на пячатках нашчадкаў Гедыміна. Па-сутнасці, не было яшчэ і гербу дзяржавы². Суверэнiтэт ВКЛ увасабляўся ў асобе вялікага князя з дынастыі Гедымінавічаў, таму на пячатках змяшчалася або яго конны ці пешы сімвалічны партрэт, або яго ўласнае кляймо. Добра гэта відаць на прыкладзе пячатак вялікага князя Альгерда Гедымінавіча (1345-1377). Разам з тым, спадчыннасць коннай выявы можна разглядаць як пачатак яе геральдызацыі.

З’яўленне першых гербаў у ВКЛ было непасрэдна звязана са знешнепалітычнымі падзеямі канца XIV ст., а менавіта з заключэннем у 1385 г. Крэўскай уніі. Аб’яднанне ВКЛ і Польшчы пад уладай караля Уладзіслава II Ягайлы (1386-1434) спрыяла ўзмацнен-

¹ М. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь*, „Малодосць”, 1989, № 8, с.136-148.

² На нашу думку, менавіта гэтая акалічнасць падштурхнула аўтараў беларуска-літоўскіх летапісаў першай паловы XVI ст. да стварэння легенды аб існаванні герба „Пагоня” ў міфічнага вялікага князя Нарымунта, які жыў у другой палове XIII ст.

ню заходніх геральдычных ушпываў, што адбілася на хуткім афармленні паводле правілаў геральдыкі партрэтнай пячаткі ў выглядзе коннага рыцара з мячом. У працэсе геральдызацыі верхнік быў пакладзены на геральдычную тарчу, у выніку чаго атрымаўся пазнейшы дынастычны герб Гедымінавічаў, да якіх належаў новы кароль Польшчы і, адначасова, дзяржаўны герб ВКЛ. Аб тым, што ён знаходзіўся ў пачатковай стадыі кшталтавання, сведчыць няўстойлівасць гербавай выявы, якая на пячатках Уладзіслава-Ягайлы падавалася па-рознаму: з цмокам пад капытамі верхніка або верхнік з дзідай замест мяча.

Разам з верхнікам, які меў характар дзяржаўнага і зямельнага герба ВКЛ, склаўся асабісты герб Ягайлы. Звычайна ў Заходняй Еўропе яны змяшчаліся на малой тарчы верхніка ці пешага рыцара з партрэтнай пячаткі. Асабістым гербам Ягайлы стаў залаты падвойны крыж у блакітным полі, які ў сярэдзіне XV ст. атрымаў назву „Бойча”. З’яўляючыся элементам верхніка, гэты герб, тым не менш, часта выкарыстоўваўся на пячатках і манетах Уладзіслава-Ягайлы асобна. Генезіс гэтага герба дакладна не высветлены. Аднак, большасць даследчыкаў выказалася за яго візантыйскае паходжанне³. На нашу думку, выбар Ягайлам такога крыжа ў якасці сваёй гербавай выявы быў абумоўлены ўшывам на яго рускай праваслаўнай культуры ў ВКЛ і звязаны з яго дзейнасцю па хрышчэнні Літвы ў 1386 г. У праваслаўнай традыцыі падвойны крыж сімвалізаваў перамогу хрысціянства над паганствам⁴.

Геральдызацыя партрэтнай пячаткі Ягайлы ў канцы XIV ст. паспрыяла, па-першае, замацаванню на пячатках іншых Гедымінавічаў выявы коннага рыцара, узброенага мячом ці дзідай, па-другое, падштурхнула іх да стварэння асабістых гербаў — „Льва” ў Скіргайлы Альгердавіча і „Калюмнаў” у Вітаўта Кейстугавіча. „Калюмны” вялікага князя Вітаўта — у чырвоным полі сярэбраны (залаты) клеймавы знак трызуб — па сутнасці былі першым клеймавым гербам у ВКЛ, у аснове якога ляжаў распознаўчаўласніцкі знак. Як пісаў Я. Длугаш, ім Вітаўт пазначаў сваіх коней. Разам з тым, выкарыстанне „Калюмнаў” на сцягах (сярэбраных на чырвоных) сведчыць аб тым, што яны лёгка ператвараліся ў вайсковыя і геральдычныя знакі.

У сваім змаганні за ўладу ў ВКЛ князь Вітаўт Кейстугавіч у 80-90-х гг. XIV ст. двойчы вымушаны быў шукаць падтрымку ў Тэўтонскага ордэна. У 1384 г. ён нават прынёс ленную прысягу і стаў

³ С. Рассадзін, „*Віціс*” *літоўскі*, „Беларуская мінуўшчына” 1994, № 1, с. 10-14.

⁴ Гл., напрыклад: В. Пуцко, *Крыж Еўфрасіньні Полацкай і ўзвіжальныя крыжы XII-XIII ст.*, „Полацк” 1992, № 4 (14), с. 12-17.

васалам Ордэна. Падчас свайго знаходжання там Вігаўт пазнаёміўся са звычаямі, гаспадаркай, культурай, у тым ліку і з геральдыкай крыважаў. У сувязі з гэтым, менавіта ён спрычыніўся да таго, што ў пачатку XV ст. ужо непасрэдна ў ВКЛ з'яўляюцца пасада герольда („Litherland”) і гербы, у першую чаргу, зямельныя (Віленскага і Троцкага княстваў, Валыні, Кіеўшчыны). Аднак, на большасці пячатак Вігаўта была змешчана выява коннага ці пешага рыцара з мячом або дзідай без ніякага геральдычнага афармлення. Падобная з'ява назіраецца на пячатках не толькі Вігаўта, але і яго наступнікаў на троне ВКЛ. У першай палове XV ст. такія вялікія князі літоўскія як Свідрыгайла Альгердавіч і Жыгімонт Кейстутавіч карысталіся пячаткамі з геральдычна неаформленым вершнікам з мячом (1420 і 1432-1439), пры гэтым брат Вігаўта на тарчы свайго рыцара змяшчаў „Калюмны”⁵.

Усё гэта сведчыць аб незакончанасці геральдызацыі коннай выявы ў ВКЛ у гэты час. Як сведчаць гербоўнікі і сфрагістычныя матэрыялы, у 30-40-х г. XV ст. склаліся два тыпы згаданай выявы: у Ягайлы і яго нашчадкаў — вершнік з мячом і „Бойчай”, у Вігаўта і Жыгімонта Кейстутавічаў — вершнік з мячом і „Калюмнамі”. Цікава, што ў такім заходнім гербоўніку першай паловы XV ст. як „Codex Bergshammari” менавіта апошні варыянт падаецца як герб вялікага князя літоўскага і ВКЛ.

Згасанне Кейстутавічаў і працяг галіны Ягайлавічаў прадвызначыў канчатковую перамогу ў якасці дзяржаўнага герба ВКЛ і дынастычнага герба Гедымінавічаў іх вершніка. „Калюмны” засталіся на другім плане⁶. У часы Казімера Ягайлавіча (1440-1492) і Аляксандра Казімеравіча (1492-1506), як сведчаць іх пячаткі, геральдызацыя коннай выявы завяршылася — яна канчаткова замацавалася на геральдычнай тарчы.

Важнай прыкметай завяршэння геральдызацыі вершніка з мячом з'яўляецца час узнікнення гербавай беларускай назвы — „Пагоня”. У гэтай сувязі характэрным з'яўляецца прывілея караля польскага Уладзіслава Варненчыка ад 1442 г. князям Івану, Аляксандру і Міхаілу Чаргарыйскім, паводле якога ім надавалася „права карыстацца княжацкай пячаткай (sigillo), якую ўжывалі іх дзед і бацька, гэта значыць канём, на якім сядзіць узброены муж, трымаючы ў руцэ

⁵ Сын Жыгімонта Кейстутавіча князь Міхаіл Жыгімонтавіч на сваёй пячатцы меў таксама выяву коннага рыцара з мячом без якіх-небудзь слядоў геральдызацыі. М. Gumowski *Pieczenie księząt Litewskich*, „Atheneum Wileńskie”, Wilno 1930, R.VII, zeszyt 3-4, s. 707-708, tabl. 8, № 58.

⁶ Гл. таксама: O[bst] J., *Herbarz Litewski. Kolumny*, „Kwartalnik Litewski”, marzec 1910, R. I, t. I, s. 124-127.

аголены меч”. З тэксту прывілеі вынікае, што напячаткавая выява вершніка з мячом набыла ў Чаргарыйскіх спадчыннасць, але не атрымала яшчэ геральдычнага афармлення. Варта звярнуць увагу на тое, што яна не называецца „Пагоняй”. Акрамя гэтага, змест прывілеі дакладна засведчыў, што „ўзброены муж” у сярэдзіне XV ст. адназначна разумеўся як князь (dux)⁷. Не называў выяву вершніка з мячом „Пагоняй” і Ян Длугаш, калі апісваў у другой палове XV ст. харугвы ВКЛ у бітве пад Грунвальдам⁸. Усё гэта дазваляе меркаваць аб больш познім яе з’яўленні.

На нашу думку, назва „Пагоня” з’явілася напрыканцы геральдызацыі ў канцы XV — пачатку XVI ст. і было гэта звязана з новым асэнсаваннем гербавай выявы. Замест ранейшага атаясамлення збройнага рыцара з асобай вялікага князя, ён стаў разумецца як сімвал абаронцы Айчыны. Аб гэтым сведчаць беларуска-літоўскія летапісы першай паловы XVI ст. Іх аўтары вырашалі адразу дзве задачы: 1) даказаць старажытнасць „Пагоні” і 2) растлумачыць сэнс гербавай выявы і назвы. Для гэтага заслугу ў стварэнні герба „Пагоня” прыпісалі міфічнаму вялікаму князю Нарымунту: „Той Нарымунт мел герб або клейнот рыцэрства своего таковы і тым печатоваўся, Великому князству Литовскому заставил его”, а сам герб далей апісвалі і тлумачылі так: „В гербе муж збройный на коню белом, в полю червоном, меч голый, як бы кого гонючи держал над головою, и есть оттоля⁹ названы погоня”. У іншым месцы пра „человека на кони з мечом” прама гаворыцца: „А то знаменуячы через тот герб пана дорослого, хто бы мог боронити мечом отчизны своее”. Няма сумненняў у тым, што летапісцы адлюстравалі ў сваіх паведамленнях аб гербе „Пагоня” сучасны ім стан ведаў.

Такім чынам, герб „Пагоня” з’явіўся ў выніку даволі працяглага працэсу геральдызацыі (з канца XIV па канец XV ст.) коннай выявы з партрэтных пячатак вялікіх князёў літоўскіх і спалучэння яе з асабістымі гербамі Уладзіслава-Ягайлы і Вігаўта — „Бойчай” і „Калюмнамі”. За такі доўгі тэрмін адбылося перасэнсаванне сэнсу і значэння гербавай выявы і за ёй у канцы XV — пачатку XVI ст. замацавалася назва „Пагоня”. Менавіта з гэтага часу можна казаць аб існаванні дзяржаўнага герба ВКЛ, у якім замацаваліся: конны рыцар з мячом, падвойны крыж на малой тарчы і назва „Пагоня”. У сувязі з гэтым, яго можна разглядаць як вынік сінтэзу заход-

⁷ Э. Римша, *Литовская историческая и национальная символика*, „Литва литературная” 1989, № 4, с. 94.

⁸ Не ведаў ён і назву „Калюмны”, гл. Я. Длугаш, *Грунвальдская битва*, Москва — Ленинград 1962, с. 203.

⁹ Гэтае „оттоля” такое ж праўдзівае, як і асоба вялікага князя Нарымунта.

ніх геральдычных ушываў і мясцовага эмблематычнага матэрыялу, які складаўся з прыватнаўласніцкіх знакаў-клеймаў і ўзораў хрысціянскай (спярша візантыйска-праваслаўнай, а пасля — рымска-каталіцкай) сімволікі і іканаграфіі.

Літаратура і крыніцы:

Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя, Мінск 1993, с. 702.

Белямук М., *Эмблема на шчыце герба „Пагоня”*, „Полацк” 1991, № 8, с. 26-31.

Бохан Ю., *Узбраенне вершнікаў Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XIV — пачатку XV ст. (на матэрыялах княскіх пячаткаў)*, [у:] *З глыбі вякоў. Наш край: Гіст.-культуралаг. зборнік*, Мінск 1996, вып. 1, с. 236-244.

Булька А. М., *Слоўнік іншамоўных слоў*, Мінск 1993, с. 398.

Винклер П. П., *Герб, Гербоведение*, [в:] *Энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А., Ефрона И. А.*, Санкт-Петербург 1892, т. VIII, с. 460-467.

Вяроўкін-Шэлюта У., „Калюмны”, [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі* (далей: *ЭГБ*), Мінск 1997, т. 4, с. 38.

Грышкевіч А. П., *Вялікае княства Літоўскае*, [у:] *ЭГБ*, т. 2, с. 387-401.

Длугош Я., *Грюнвальдская битва*, Москва — Ленинград 1962, с. 212.

Ермаловіч М., *Старажытная Беларусь*, „Маладосць” 1989, № 8, с. 136-148.

Казбярук У., *Летапісы пра нараджэнне Пагоні*, „Спадчына” 1992, № 3, с. 9-14.

Лакиер А. Б., *Русская геральдика*, Санкт-Петербург 1855, 2-е изд. Москва 1990, с. 432.

„Пагоня” ў сэрцы тваім і маім: *Зборнік артыкулаў*, Мінск 1995, с. 23.

Полное собрание русских летописей: Летописи белорусско-литовские, Москва 1980, т. 35, с. 305.

Рассадзін С., „Віціс” літоўскі, „Беларуская мінуўшчына” 1994, № 1, с. 10-14.

Римша Э., *Литовская историческая и национальная символика*, „Литва литературная” 1989, № 4, с. 92-99.

Сінчук І., *Пытаннннў больш, чым адказаў*, „Спадчына” 1994, № 5, с. 19-21.

Хорошкевич А. Л., *Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в.*, Москва 1977, т. 1, с. 227.

Цігоў А., *Геральдыка, Герб*, [у:] *ЭГБ*, Мінск 1994, т. 2, с. 512, 515-517.

Цігоў А., *Наш сімвал — Пагоня: шлях праз стагоддзі*, Мінск 1992, с. 40.

Akta Unii Polski z Litwą 1385-1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, s. 570.

Daniłowicz J., *Skarbiec dyplomatów*, Wilno 1860, t. 1, s. 390.

Górzyński S., Kochanowski J., *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1992, s. 175.

Gumowski M., *Pieczęcie królów polskich*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, Kraków 1909, nr 5-11; Kraków 1919, s. 94, tabl.

Gumowski M., *Pieczęcie książąt litewskich*, „Atheneum Wileńskie”, Wilno 1930, R. VII, zeszyt 3-4, s. 684-725, tabl. 9.

Heymowski A., *Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammer*, „Studia Źródłoznawcze”, Warszawa — Poznań 1967, t. 12, s. 73-111.

Kamieniecki W., *Wpływy zakonne na ustrój litewski*, „Przegląd Historyczny”, Warszawa 1925, Seria II, t. 5, Zbiór ogólny, t. XXV, s. 160-186.

Kuczyński S. K., *Heroldowie króla polskiego*, [w:] *Venerabiles Nobiles et Honesti: Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej*, Toruń 1997, s. 329-339.

Łojko J., *Chorągwie polskie i litewskie w bitwie pod Grunwaldem*, „Lituanos-Slavica Posnaniensia” (dalej: LSP), Poznań 1989, Studia Historica, t. 3, s. 141-154.

Łojko J., *Średniowieczne herby polskie*, Poznań 1985, s. 150.

Orzeł Biały: Godło państwa polskiego, oprac. M. Woźniakowa, Warszawa 1995, s. 68.

Semkowicz W., *O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413*, [w:] LSP, Poznań 1989, Studia Historica, t. 3, s. 7-139.

Sfragistyka, M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, Warszawa 1960, s. 268.

Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1972, s. 430.

Vitoldiana. Codex Privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386-1430, zebrał i wydał J. Ochmański, Warszawa — Poznań 1986, s. 255